

ROSKILDE UNIVERSITETSCENTER
*Faggruppen for filosofi og
videnskabsteori*

ROSKILDE UNIVERSITY
*Section for philosophy
and science studies*

G. A. Melikichvili
TIL SPØRGSMÅLET OM DE ÆLDSTE
KLASSESAMFUNDS KARAKTER

Oversættelse, forord og efterskrift
ved Jens Høyrup

*Oprindelig udgivet som stencilat ved
Institut for Uddannelsesforskning, Medieforskning og
Videnskabsteori, februar 1983
med en tilføjelse fra maj 1983*

Scannet og tilrettet, november 2003

Oversætterens forord

Den i det følgende oversatte artikel er oprindelig skrevet som indlæg i en sovjetisk historieteoretisk debat, og den trækker derfor på den i sovjetisk historieskrivning sædvanligt brugte begrebsverden og sprogbrug. Både begrebsverden og sprogbrug falder selvfølgelig i mange henseender sammen med hvad vi kender fra vestlig marxistisk historiediskussion, men der er dog nuancer i ordenes brug som det er gavnligt at kende.

For at løse dette problem i en tilsvarende situation, skrev den sovjetiske assyriolog I. M. Diakonoff i forordet til en antologi af assyriologisk-social-historiske arbejder henvendt til et vestligt publikum følgende*:

Den engelsktalende læser skal være klar over, at en række vigtige termer i den historisk-materialistiske skole bruges på en måde som adskiller sig fra den som er gængs i vestlige historikers arbejder.

En *socio-økonomisk formation* er et stadium i menneskehedens almindelige socio-økonomiske udvikling, som karakteriseres ved en vis dominerende produktionsmåde** (som dog ikke nødvendigvis er enerådende) der er typisk for stadiet.

Marxistiske historikere skelner normalt mellem fem forskellige socio-økonomiske formationer: den urkommunistiske, slaveriet, den feudale, den kapitalistiske, og den kommunistiske (hvis første stadium det socialistiske samfund regnes for at være). Der har dog på det seneste været en vis diskussion om klassifikationen af de før-kapitalistiske formationer.

En *socio-økonomisk klasse* er en gruppe af personer, der forenes af identiske relationer til produktionsmidlerne og dermed af ensartede økonomiske og socio-politiske interesser, i modsætning til andre grupper af samme art. Enhver anden gruppering af befolkningens medlemmer udgør ingen klasse.

En *slave* er en person som tilhører en anden person eller korporation [“body”]

* *Ancient Mesopotamia. Socio-Economic History. A Collection of Studies by Soviet Scholars*, ed. I. M. Diakonoff. (Moskva: «Nauka» Publishing House, 1969), forordet, pp. 15f]. Bindet rummer den første store artikel som ægyptologen V. V. Struve udgav i 1934, efter at han var blevet kurator ved Eremitage-Museets antikt-orientalske afdeling og havde givet sig til at læse i de administrative kileskrift-tekster (jfr. nedenfor, p. 1 og n. 1). Derudover indeholder det en række artikler skrevet i årene 1947–1965, hvoraf flere er oversigtsgivende resumeer af bøger, og altså er forholdsvis direkte tilgængelige også for den ikke-assyriologisk-kyndige læser. Af de af Melikichvili omtalte forfattere optræder ud over Struve også Tioumenev og Diakonoff.

** Melikichvili bruger ordet *uklad* (“orden”, “struktur”; i det følgende oversat “orden”, f. eks. i sammenhænge som “feudal orden”) på en måde der svarer til Diakonoffs mere gængse term “produktionsmåde”.

af personer, og dermed tvangsmæssigt er genstand for udbytning. En slave ejer ikke produktionsmidler, men kan under visse betingelser være i besiddelse af produktionsmidler der ikke er hans ejendom. Han betragtes som stående uden for det organiserede samfund [“civil society”].

En *livegen* er en person der ejer produktionsmidler men er personligt afhængig af en anden person (der normalt juridisk hører til en anden af samfundets stænder) eller af en korporation, og som er underkastet udbytning gennem ikke-økonomisk tvang.

Et *slavesamfund* er et samfund, hvori et fremherskende træk er modsætningen mellem en klasse der ejer produktionsmidler (eventuelt iberegnet producenterne selv) og en socioøkonomisk klasse uden produktionsmidler, som ved ikke-økonomiske midler tvinges til arbejde.

Betegnelsen indebærer ikke nødvendigvis, at produktionen i et sådant samfund udelukkende fremkommer ved udbytning af egentligt slavearbejde, eller at der ikke eksisterer en masse af frie eller halvt afhængige producenter.

Et *feudalsamfund* baseres på ekstra-økonomisk tvang over for en udbyttet klasse af producenter, der ejer produktionsmidler men er personligt afhængige af individuelle medlemmer af den herskende klasse, eller af en korporation der repræsenterer den; typisk for et sådant samfund er en deling i stænder (hvor medlemmerne af forskellige stænder har forskellige juridiske rettigheder og pligter), og at producenterne ejer i hvert fald visse af produktionsmidlerne.

Termen indebærer ikke nødvendigvis nogen hierarkisk organisering af samfundet igennem vasalforhold, og sådanne forhold kan på den anden side genfindes i andre socio-økonomiske formationer.

Melikichvili er georgier og specialist på Urartu, en statsdannelse der blomstrede på det senere armenske territorium i det tidlige 1. årtusind f.v.t. Hans synspunkter er, som det også fremgår klart af artiklen, ikke enerådende i sovjetisk historieskrivning og historieteori. Den læser som ønsker et mere alment overblik over de sovjetiske (eller, mere alment, de socialistiske landes) forskellige opfattelser af de førkapitalistiske samfunds natur) uden at have kendskab til andet end vesteuropæiske hovedsprog kan henvises til en række forskellige tidsskrifter.

For det første er der de to amerikanske oversættelsestidsskrifter *Soviet Anthropology and Archaeology* og *Soviet Studies in History*. Desuden deltager en hel del forskere både fra Sovjetunionen og fra de øvrige socialistiske lande i det meget debatorienterede *Current Anthropology*. Endelig findes der relevante bidrag i en række DDR-tidsskrifter, bl. a. *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* og *Ethnographisch-Archäologische Zeitschrift: EAZ*.

Et stort antal henvisninger til enkeltbidrag findes i bibliografien til Kurt Jacobsen, *Det antikke slaveri og den marxistiske historieopfattelse* (Århus: Historisk Revy, 1982).

Om oversættelsen

Artiklen er oprindeligt udgivet på russisk i *Voprosy istorii* n° 11, 1966, her oversat februar 1983 efter den franske oversættelse “Esclavage, féodalisme et mode de production asiatique dans l’Orient ancien”, *La Pensée* 132 (avril 1967), 3147 (genoptrykt med visse kosmetiske forandringer i transkriptioner m.v. i *Sur le “mode de production asiatique”*, pp. 257–277; Paris: Editions Sociales, 1969).

For ikke yderligere at tilføje til de tvetydigheder der opstår ved transskription fra russisk til fransk har jeg fulgt *La Pensée*-transskriptionen. For at mindske de ved dobbeltoversættelse opståede forvrængninger mest muligt, har jeg i oversættelsen holdt mig meget tæt på den franske tekst.

Hvad angår noteapparat følger jeg de franske forkortede henvisninger til sovjetiske publikationer; fulde titler kan findes i originalversionen. Noter og andet i skarp parentes er oversætterens tilføjelser.

TILFØJELSE, maj 1983, efter færdiggørelse af oversættelsen:

Efter længere tids forgæves venten på det pågældende bind af *Voprosy istorii* fra Det Kongelige Bibliotek, fik jeg ved APN’s venlige mellemkomst en kopi af artiklen sendt fra Slavisk Institut, Aarhus Universitet. Jeg takker begge institutioner for at jeg ved deres hjælp kan præsentere nogle kommentarer og rettelser til oversættelsen.

Den franske oversættelses litteraturhenvisninger viser sig ikke blot at være kortfattede i forhold til den oprindelige versions system; kommenterende noter er også skåret bort, og mange litteraturhenvisninger er blevet udeladt.

Oversættelsen viser sig at være forholdsvis fri, men efter stikprøver rimeligt dækkende. Nogle påfaldende passager i den franske tekst viser sig dog at bero på mere eller mindre grove oversættelsesfejl. [Ekstra tilføjelse, november 2003: jeg har i den indscannede version flyttet rettelserne fra nærværende tilføjelse ind i oversættelsen selv]. Herudover skal følgende bemærkes:

- Den franske oversættelses *régime*, som jeg har oversat ved “orden”, og hvis begrebsmæssige sammenfald med “produktionsmåde” jeg har peget på i n. **, p. i, viser sig at gengive *uklad*, et ord hvis generelle betydning er “orden”, “struktur”, og som specielt netop gengives “produktionsmåde”. Enkelte steder i den franske tekst dækker det dog *stroj*, der i øvrigt (som normalt) oversættes *structure*/“struktur”.
- Min skelnen mellem “antikken” (d.v.s. oldtiden) og “Antikken” (den græskromerske), som er uden belæg i den franske oversættelse, viser sig at svare til den oprindelige tekst, som *drevnej* hhv. *anticnyj*.

G. A. Melikichvili,

“Til spørgsmålet om de ældste klassesamfunds karakter”

Oversat af Jens Høyrup

De ældste klassesamfund opstod, som man ved, i Orienten; det var under tyvernes og tredivernes diskussion om den asiatiske produktionsmåde, at spørgsmålet om disse samfunds karakter rejste sig for første gang i sovjetisk videnskab; den mening blev dengang fremherskende, at man ikke ved asiatisk produktionsmåde skal forstå en særlig samfundsformation, adskilt fra feudalisme og slaveri. At acceptere eksistensen i Orienten af en sådan formation ville, ifølge de specialister der støttede dette standpunkt, have ført til benægtelse af at menneskehedens udvikling følger én enkelt, lovbestemt vej; det ville have ført til at man for Orienten imødeså en særlig udviklingsvej og til at der i Orienten eksisterede et “evigt slaveri” eller en “evig feudalisme”. Men eksisterer der i Orienten en specifik asiatisk formation? Hvordan skal man karakterisere de antikke orientalske samfund? Disse spørgsmål måtte ganske naturligt stille sig, og V. V. Struve spillede en stor rolle ved deres løsning.¹ På grundlag af et rigt konkret materiale (økonomiske tekster fra det gamle Babylonien) sluttede han, at personellet på de krongodser der var så almindelige under Ur's III dynasti [et centraliseret rige i det sydlige og mellemste Iraq i perioden ca. 2100 til ca. 2000 f.v.t.], var beskæftiget hele året og altså bestod af arbejdere som var berøvet egne produktionsmidler, arbejdere som man i videnskaben henregner til kategorien “slaver”. Man orienterede sig så mod den opfattelse, at man takket være konkret forskning også for andre samfund og andre epoker kunne eftervise slavearbejdets dominerende rolle.

Man bemærkede også, at de antikke orientalske kilder til overmål taler om erobringen af krigsfanger og deres forvandling til slaver, og at den antikke rets hovedværker (Hammurabis lov, hittitiske love, o.s.v. o.s.v.) skelner klart mellem frie mænd og slaver; slaveriet måtte altså have eksisteret i den antikke Orient. Dog var der allerede dengang en række forskere som understregede, at det orientalske slaveri ikke havde nået så højt et udviklingsniveau som i Grækenland eller Rom. Som årsag hertil pegede på den fælles jordejendoms stædige overlevelse i Orienten, o.s.v. o.s.v. Som særlige træk ved det orientalske slaveri citerede man sædvanligvis hele det kompleks ved hvilket Marx og Engels karakteriserer de

¹ I diverse arbejder publiceret i 1934.

orientalske samfund og den asiatiske produktionsmåde.² Tilhængere af eksistensen af et slavesamfund i Orienten støttede sig også på visse af Lenins bemærkninger i hans berømte foredrag om "Staten" (offentliggjort i 1929), hvor slaveriet karakteriseres som den første udbytningsform og slavesamfundet som første klassesamfund. Tesen om de antikt-orientalske samfunds og, i almindelighed, de første klassesamfunds slavesamfundskarakter blev endeligt stadfæstet i 1938 med udgivelsen af *Sovjetunionens Kommunistiske Partis (Bolsjevikernes) historie*, hvor de socio-økonomiske formationer blev opregnet i denne rækkefølge: urkommunisme, slavesamfund, feudalisme, kapitalisme, socialisme, uden at der var tale om nogen som helst asiatisk produktionsmåde.

I efterkrigstidens sovjetiske historieskrivning blev den antikke Orients samfund normalt omtalt som "tidligt slavesamfund" eller "fællesslaveri". Det skelnes klart fra Antikkens slaveri. Blandt dets særtræk bemærkede man specielt slaveriets ringe udvikling og den forholdsvis begrænsede anvendelse af slavearbejde i produktionen. Man regnede med, at de jævne medlemmer af kommunerne³ udgjorde hovedmassen af materielle producenter. Accepten af det antikt-orientalske samfunds slave- eller "tidligt-slave"-karakter var dengang så udbredt, at forholdsvis få indså nødvendigheden af at bygge denne opfattelse på en eftervisning. Det skete ganske vist, at visse forskere trods alt følte sig forpligtet til at forklare, hvorfor vi betragtede samfund som slavesamfund i hvilke antallet af slaver var ringe og den sfære i hvilken slavearbejde blev anvendt var stærkt begrænset (eftersom frit arbejde i almindelighed dominerede i landsbyerne, produktionens hovedsektor). Men en del forskere gik skarpt mod anvendelsen af "kvantitative kriterier til karakterisering af dette eller hint samfunds pro-

² Allerede i 1934 foreslog A. V. Michouline en definition af de antikke orientalske samfunds socio-økonomiske karakter som et "tidligt slavesamfund". V. V. Struve, der i starten talte om et "udviklet slavesamfund" i den antikke Orient, sluttede sig, i andenedgaven af sin bog *Den antikke Orients historie* (Moskva 1941), i alt væsentligt til sine modstanderes mening hvad angår de antikt-orientalske samfunds særtræk.

³ [Termen "kommune" er valgt som oversættelse af "commune".

Tilføjelse:

"Commune", det bestemte enkelte "fællesskab" til forskel fra den almene på "fællesskab" byggende samfundsorden, viser sig ved kontrol på den russiske tekst at gengive *obščina*. Den almene orden optræder i den franske tekst på skift som *commune primitive* og *structure communiste primitive* ("primitivt fællesskab" hhv. "urkommunistisk struktur"); der er dog blot tale om to forskellige oversættelser af samme udtryk, *pervobytnoobscinnyj stroj*, "det oprindelige fællesskabs struktur"; for nemheds skyld bruger jeg "oprindeligt fællesskab".]

duktionsmåde”, og regnede med at dette spørgsmål måtte løses på grundlag af ejendomsform og udbytningsmåde.⁴

I den forbindelse citerede man ofte Stalins sætning (udtalt i øvrigt i en helt anden sammenhæng, og i anledning af et andet spørgsmål), ifølge hvilken man skulle træffe sin afgørelse ikke efter hvilke lag i samfundet der i et givet øjeblik repræsenterer hovedkraften, uden at udvikle sig, men efter hvilke der er i udvikling og ejer en fremtid, selv hvis disse sidste ikke i det betragtede øjeblik er de overlegne. I *Verdenshistorie* (Moskva 1955, bind I) forklarede man den kendsgerning at den frie befolknings masse var talrigere end slaverne ved at erklære, at denne frie befolkning i den antikke Orient, skønt endnu ikke reduceret til slaver, var underkastet det slaveejende aristokrati. I andre værker⁵ påpegede man, at slaveriet i Orienten “ikke i årtusindernes løb havde udgjort økonomiens direkte grundlag, men at det havde været en fremskreden, progressiv orden”. Endelig mente visse forskere, at man kunne karakterisere det antikt-orientalske samfund som et slavesamfund i det omfang udbygningen af slavearbejde spillede hovedrollen i de i samfundet ledende gruppers økonomiske aktiviteter.⁶

Den fremherskende tendens var altså at betragte det antiktorientalske samfund som et “tidligt slavesamfund”, som første, lavere etape af den slaveholdende socio-økonomiske formation, hvis højeste udviklingsstrin var det antikke græsk-romerske samfund.⁷

Dog udtryktes der fra tid til anden, trods disse tesers dominans i vor historiskrivning, afvigende synspunkter. F. eks. foreslog S. Iouchkov eksistensen af visse præ-feudale “barbariske stater”, som Kiev-staten før det 11. århundrede, den mongolske stat før dens forening under Djengis Khan og de angelsaksiske kongedømmer før det 9. århundrede; det er sikkert at han også indordnede den antikke Orients stater i denne kategori.⁸ Iouchkov bemærkede i disse stater eksistensen af og striden mellem tre forskellige økonomiske ordener: urkommunistisk, slaveholdende og feudal, hvoraf den vigtigste var den sidstnævnte. I. M. Lourie, der omkring 1930 var gået kraftigt imod opfattelsen af den antikke

⁴ Det er S. L. Outchenkos og E. M. Chtaermans position i artikler fra 1960 og 1961.

⁵ Sml. tidsskriftet *Vestnik drevnei istorii*, 1947, n° 1, p. 47.

⁶ *Ibid.* 1963 n° 1 (diskussion af problemet om klan- og jordkommuner i den antikke Orient).

⁷ Den slaveholdende karakter af det antikt-orientalske samfund blev accepteret også af dem som under diskussionen i 1930 havde talt imod denne ide (A. M. Tioumenev, I. M. Lourie, I. M. Nikolski).

⁸ Sml. hans artikel i *Voprosy istorii*, 1946, n° 7.

Oriens samfund som slavesamfund og opfattede dem som feudale, sluttede sig senere til det dominerende synspunkt. Han fandt det dog ikke muligt at modstille det antikt-orientalske samfund som "tidligt slavesamfund" og det antikke græsk-romerske samfund som "udviklet slavesamfund"; han foreslog at man skulle se dem, ikke som successive stadier men som to distinkte, sameksisterende former for slavesamfund.⁹ For A. I. Tioumenev kan "forskellen mellem Orientens og den klassiske Antiks samfunds sociale struktur og historiske skæbne på ingen måde reduceres til en forskel i udviklingstrin; den er først og fremmest en forskel i selve udviklingsvejen"¹⁰. Ved brug af et stort materiale, dels fra Mesopotamiens og Ægyptens historie, dels fra Grækenlands, viste Tioumenev at det i den antikke Orient først og fremmest var den brede produktive befolkning der blev udbyttet af slaveejerne. Ganske vist, tilføjede han, udelukker dette "generaliserede slaveri" (Marx's udtryk) ikke i Orienten brugen af krigsfangers arbejde; men dette kan kun spille en komplementær og sekundær rolle i det omfang alle samfundets produktivkræfter er i den herskende klasses hænder. Det tæller ikke mere end gældsslaveriet. Det er, for Tioumenev, forgæves at V. V. Struve søger at tildele det en determinerende rolle i en slave-udbytning af folkets masser. Man kan ikke nægte Tioumenev logikkens fortrin: man kan kun tale om det antikt-orientalske samfunds slaveholdende karakter i det tilfælde hvor der faktisk eksisterer hvad der svarer til slaveudbytning. Hvad der er meget tvivlsomt. Endelig nægter visse forskere, som I. M. Diakonoff, ikke alene at betragte medlemmerne af de antikt-orientalske kommuner som slaver, de er end ikke tilbøjelige til at se dem som udbyttede masser.¹¹ Sådanne teser tiltrak ikke i deres tid den opmærksomhed de fortjente, og vakte kun et svagt ekko. Diskussionen af alle disse spørgsmål er først for ganske nylig blevet genoptaget i Sovjetunionen. I øvrigt er de blevet vidt diskuteret i udenlandske marxistiske arbejder, f. eks. i forbindelse med verdenshistoriens periodisering,¹² de antikke samfunds typologi, den asiatiske produktionsmåde, o.s.v.

* * *

Takket være sin rige erfaring, det meget varierede konkrete materiale den råder

⁹ Sml. hans artikler fra 1952 og 1953 i *Vestnik drevnei istorii*.

¹⁰ *Voprosy istorii*, 1957, n° 6, p. 51.

¹¹ *Vestnik drevnei istorii*, 1963, n° 1.

¹² ["Periodisering" hentyder ikke til årstalsopdeling men til klassifikationen af historiske perioder efter produktionsmåde.]

over, sine forskeres dristige og kreative indstilling, kan den sovjetiske orientalisme i dag under mere favorable vilkår analysere de antikt-orientalske samfunds og, mere alment, de ældste klassesamfunds klassestruktur. Især kan vi bedre end omkring 1930 vurdere den specifikke vægt af slavearbejdet og af kommunernes frie arbejde i den antikke Oriens samfundsmæssige produktion, såvel som forholdet mellem de forskellige udbytnings former. De kendsgerninger som blev opdaget af V. V. Struve (i dokumenterne fra Ur III) angående det store antal arbejdere som var beskæftiget året rundt på krongodserne, åbnede muligheden for at udbytning af denne type, på bekostning af brede lag af den lokale befolkning, kunne have universel karakter. Dog viser mere vidtdreven forskning at disse slavedrevne krongodser selv i Babylonien udgør en undtagelse, og at de ikke overlevede Ur III's fald.

Deres jord blev uddelt ved lodtrækning til soldater, funktionærer og også små forpagtere på de kongelige godser, mod aflevering af en del af høsten. I øvrigt viser forskningen at anvendelsen af slavearbejde i de orientalske lande var stærkt begrænset, I landsbyøkonomien, produktionens hovedsektor, dominerer det frie arbejde på almen og indiskutabel facon. Slavearbejde er vigtigt i håndværk og i offentlige arbejder, selv om frit arbejde senere [d.v.s. efter Ur III] ligeledes blev anvendt i stor stil i kunstvandingen. Men slaverne var især hyppige i tjenerskab og tyende, og undertiden i hæren (militært slaveri forblev, som man ved, udbredt i Orienten lige til middelalderen). Slaveriet var uvæsentligt i Ægypten, bortset fra særlige epoker; selv i Antikken anvendte de der bosatte grækere ikke slaver i større skala.¹³ Lige så lidt udbredt er slaveriet i Kina,¹⁴ hvor det kun har tyendekarakter, og i begyndelsen kun kvinder er slaver; i landsbyen tæller slavearbejdet lidet; selv i perioder med rigelighed af slaver betjener deres arbejde hovedsagelig adelen. Heller ikke i det antikke Indien udgjorde slaveriet den samfundsmæssige produktions grundlag;¹⁵ håndværkerne er i alt væsentligt frie mænd, og i landsbyens økonomi spilles hovedrollen af *chudra*-kategorien. *Chudraerne*, som står nederst i kastehierarkiet, er på ingen måde slaver, som visse forskere har formodet, men repræsenterer den lokale befolkning der udbyttes af den højere samfundsofbygning. I Indien er slaverne (*desa*) i almindelighed mennesker som står uden for kasterne (*vari*). Disse slaver tilhører særligt rige

¹³ Tioumenev: *Voprosy istorii*, 1957, n° 9, pp. 39–48.

¹⁴ E. Erkes: *Das Problem der Sklaverei in China*, Berlin, 1954. Sml. til dette spørgsmål også T. Pokora (*Archiv Orientalny* 31 n°3 (1963)).

¹⁵ Sml. *Vestnik drevnei istorii*, diverse artikler om det antikke Indien (1950, n° 2; 1951, n° 1; 1959 n° 3).

folk, der beskæftiger dem som tyende. Et lignende slaveri træffes i det højmiddelalderlige Indien (8. til 12. århundrede). Det antikke Indiens slaver, der var blevet reduceret til dette sociale niveau for at have begået en eller anden forbrydelse, blev ligeledes anvendt i minerne. Sjældent finder man dem også i de kongelige hære. Den meget svage udbredelse af slaveriet i Indien bekræftes også af, at den berømte Mégasthènes¹⁶ (3. århundrede f.v.t.) mente at slaver ikke fandtes i Indien.

Ganske vist kom der efter sejrige krige undertiden fanger i større antal til de orientalske lande; men langt fra alle blev brugt i produktionen, og langt fra alle blev underkastet typisk slaveri-udbytning. En markeret forøgelse af antallet af slaver førte på ingen måde til at de blev anvendt som sådanne i produktionen. Anvendelsen af slaver i landbrugs foretagender af stor størrelse var så komplekst og så lidet rentabelt et foretagende, at slaveejerne foretrak at gå over til småbrugssystemet, og således havde en tilbøjelighed til at forvandle slaverne til livegne.

I det sene Assyrien var, f. eks., installeringen af fanger på jorden almindelig; disse statslaver, der var økonomisk uafhængige, betalte en del af høsten til deres herre eller til staten. Samme metode anvendte i en ældre epoke de hittitiske konger.¹⁷ I Ægypten (19. til 20. dynasti) nedsattes den fra erobrede områder hidførte befolkning ligeledes ofte på jorden.¹⁸ I Assyrien, som i Urartu, indlemmede man fanger i hæren, man grundlagde ved deres hjælp militærkolonier, o.s.v.¹⁹ I det sene Babylonien var frigivelse af slaver mod betaling af en løbende afgift²⁰ meget almindelig i landbrug, håndværk og handel. Det var således i de antikt-orientalske lande almindeligt at slaver blev til uafhængigt beskæftigede arbejdere, som havde præcist fastlagte forpligtelser over for deres herre (aflevering af en del af høsten, af en del af lønnen, o.s.v.). Den udbytningsform de var underlagt nærmede sig altså stærkt den feudale udbytning.

I de orientalske lande blev brede lag af befolkningen drevet imod en

¹⁶ [Den hellenistiske kong Seleukos I's udsending til Indien, som han har beskrevet i værket *Indika*.]

¹⁷ *Vestnik drevnei istorii*, 1952, n° 1.

¹⁸ *Ibid.*, 1955, n° 1.

¹⁹ *Ibid.*, 1958, n° 2.

²⁰ [Den russiske tekst taler om *obrok*, den årsafgift som livegne bønder i det gamle Rusland betalte for at måtte drive håndværk m.v. (Kure, *Russisk-Dansk Ordbog*, Kbh. 1916); der er altså tale om en afgift af feudal type.]

udbytning der endnu mere tydeligt var af denne type ("feudal"). Det antikke Ægypten og det antikke Kina giver, som man ved, et særlig righoldigt materiale hvad angår udbytningen af lokalbefolkningen.

I Ægypten beskæftigede man i forskellige epoker en hel hær af lokale arbejdere i storgodser tilhørende kongen, de højeste embedsmænd og templerne. Disse arbejdere, der desuden blev sat på diverse offentlige arbejder, betalte tunge skatter og blev hårdt udbyttet af det øverste sociale lag og af et vidt forgrenet bureaukratisk statsapparat. I den sene periode, og i hellenistisk tid, var de vigtigste producenter ikke slaverne men den lokale befolkning, kaldet *laoi basilikoi* ("kongens folk"). På denne tider er styrkelsen af det delvise privateje på bekostning af den statslige jordejendom ganske åbenlys; det samme gælder forvandlingen til trælle af de jordbrugere i kommunerne (*laoi*), som levede på kongens, templernes, stormændenes og byernes jord (og i de militære kolonier).

I det antikke Kina, bliver høvdingene meget hurtigt administratorer af fælles jorden, hvor man, ud over de individuelle lodder, finder parceller der dyrkes af kommune medlemmerne i fællesskab, men hvis høst ikke desto mindre tilhører administratoren. Der eksisterer et rigt materiale angående fordelingen af konge- eller regerings jord til særlige grupper som repræsenterer det bureaukratiske apparat, og angående disse gruppers voldsomme udbytning af lokalbefolkningen. Derfor er mange forskere, som man ved, tilbøjelige til at betragte det antikke Kina som feudalt, eller i hvert fald til at placere begyndelsen til den kinesiske feudalisme meget tidligt (7. til 5. århundrede f.v.t.).

Vi har allerede talt om den fremherskende placering, som de lavere lag af lokalbefolkningen har i produktionen i det antikke Indien. Ikke alene i agerbruget, men også i statens offentlige arbejder, benyttede man hovedsagelig landsbykommunemedlemmernes arbejdskraft. Eksistensen af en herskende klasse i Indien bygger, ud over udbytningen af husholdningsslaverne, i det væsentlige på primitivt-feudal udbytning af kommunemedlemmerne (tribut, statslige skatter, offentlige arbejder). Udbytnings former i slægt med feudalismen var ligeledes almindelige i det antikke Mesopotamien (Sumer, Babylonien), parallelt med den udbytning af slaver som praktiseredes i bestemte epoker.²¹ I det tidlige Sumer arbejdede f. eks. kommunemedlemmer, der besad lodder på tempel- eller krongodset, sædvanligvis fire måneder årligt på disse godser, og bar den tunge byrde af skatter og andre forpligtelser. I det hittitiske kongedømme var det ligeledes almindeligt, at medlemmer af de herskende grupper, når de havde modtaget gods af kongen, lod det dyrke af frie bønder i lodder.

²¹ E. A. Menabdé, *Det hittitiske samfund* (Tblisi, 1965), p. 65f.

Det er tvivlsomt om der findes noget andet kriterium end slavearbejdets specifikke vægt i produktionen; på basis af dette kriterium alene kan man imidlertid ikke slutte at socioøkonomiske relationer karakteriseret ved slavedrift dominerede i den antikke Orients produktion. Da alle produktivkræfter var til rådighed for de herskende lag kunne krigsfangers arbejde kun have sekundær, støttende, komplementær karakter, – hvad det også havde. I øvrigt er det, som Tioumenev korrekt har bemærket, ikke korrekt at tilskrive gældsslaveriet en stor rolle i den antikke Orient.²² Forvandlingen af den betalingsudygtige skyldner til slave er et forholdsvis sjældent fænomen, og førte ikke til noget betydeligt slaveri. Det stødte med sikkerhed mod kraftig modstand fra brede befolkningslag. I øvrigt ville, hvis disse i massivt omfang var blevet gjort til slaver gennem gældsslaveri, statens modstandskraft mod fremmede invasioner være blevet væsentligt svækket; det havde altså medført sørgelige konsekvenser for den herskende klasse selv, og til total katastrofe for det pågældende samfund. Derfor var statens tvunget til ved lov at begrænse gældsslaveriet (Hammurabis lov, den jødiske kong Josias lov, o.s.v.).²³

Tioumenev mente med rette, at hverken forekomsten af krigsfangne slaver eller slavebindingen af indfødte på grund af gæld kunne forvandle det antikt-orientalske samfund til et slavesamfund, men hævdede, at dette samfund havde slavekarakter i det omfang hele den indfødte befolkning og brede lag af bøndernes kommuner var genstand for udbytning fra det ledende lags side (især i Ægypten og Babylonien).²⁴ Marx har faktisk karakteriseret situationen i

²² A. I. Tioumenev, *Den Nære Orient og Antikken*, p. 54.

²³ [En tilsvarende analyse af umuligheden af "indfødt slaveri" findes i I. J. Gelb, "From Freedom to Slavery", pp. 81–92 i D. O. Edzard (ed.), *Gesellschaftsklassen im alten Zweistromland und in den angrenzenden Gebieten – XVIII Rencontre assyriologique internationale, München, 29. Juni bis 3. Juli 1970* (Bayerische Akademie der Wissenschaften, philosophisch-historische Klasse. Abhandlungen NF 75), München, 1972. Gelb's artikel er, som i øvrigt en ganske stor del af moderne vestlig assyriologisk socialhistorie, i dialog med den sovjetiske forskning som den også præsenteres af Melikichvili i denne artikel. Bindet som helhed rummer mange interessante bidrag til Melikichvilis problematik, på detail- såvel som overordnet plan.

Til Melikichvilis hypotetiske diskussion af de militært og socialt katastrofale følger af et massivt gældsslaveri kan man føje, at det antagelig netop var en sådan katastrofe der ramte Ur III, bortset fra det af Struve undersøgte Ur III-slaveri ikke var et gældsslaveri. Af Struves ovenfor omtalte arbejder fremgår det, at de bundne arbejdere på krongodserne (guruš) blev udbyttet til under eksistensminimum, med klart dokumenterbare konsekvenser for arbejdsstyrkens helbred, arbejdsduelighed og moral til følge.]

²⁴ A. I. Tioumenev, *Den Nære Orient og Antikken*, p. 54.

Orientalens lande som "generaliseret slaveri". Marx's udtryk skal imidlertid uden alt tvivl opfattes billedligt og ikke bogstaveligt« Selv om den frie person i Orienten ofte synes at være i en situation som hverken juridisk eller økonomisk er bedre end slavens, betyder det på ingen måde, at skellet mellem den frie person og slaven kan udviskes. I den antikke Orient, og i antikken i det hele taget, er forskellen mellem den ene og den anden klart markeret. Slaven er uden for samfundet, uden for menneskenes juridiske fællesskab, og generelt uden for loven. Han er et kreatur, som hans herre ustraffet kan dræbe, lemlæste, straffe, sælge, o.s.v, o.s.v... Men det må betvivles, at dette var tilfældet for de frie medlemmer af kommunerne, der på ingen måde betragtes som andres ejendom, og som selv ikke fuldstændigt er berøvet ejendomsret over produktionsmidlerne – to træk der lige præcis kendetegner slaveriet. Man kan altså ikke betragte den samfundsmæssige tops udbytning af brede lag af befolkningen som slaveri. Desuden har, som bemærket ovenfor, selv udbytningen af fremmede slaver en tendens til ofte at forvandles til en udbytning af feudal type. Slaverne nedsættes på jorden, de dyrker deres egne landbrug uafhængigt og betaler afgift til deres herre eller til staten, de har ofte en familie, og de nyder en klart defineret beskyttelse gennem loven,

Gennem selve sin natur kommer statens og det militært-bureaukratiske apparats udbytning af brede lag af almindelige medlemmer af kommunerne nærmere på en begyndende feudal (eller proto-feudal) underkastelse end på slaveri. Selv i Vesteuropas lande er feudalismens opkomst forbundet med en forvandling af de frie kommunemedlemmer til genstande for statslig udbytning gennem skatter, hvad der senere fører til forskellige former for binding til jorden eller personlig binding. Men den feudale ordens væsen er netop den herskende klasses tilegnelse af de direkte producenters merprodukt, ved hjælp af beskatning eller rente²⁵ – hvorved denne herskende klasses medlemmer derpå forvandles til ejere af producenterens jord og person. Det merprodukt af de frie kommunemedlemmers arbejde som staten tilegner sig i form af skat eller andre byrder, adskiller sig ikke principielt fra den rente der erlægges af en befolkning som har mistet ejendomsretten til sin jord og sin personlige frihed. En tilsvarende modningsproces af de feudale forhold²⁶ træffer man i visse af Vesteuropas lande. Den manifesterer sig endnu klarere i Asiens og Afrikas lande ved dannelsen

²⁵ ["Rente" selvfølgelig i betydning som i engelsk *rent*, "jordrente" m.v., ikke engelsk *interest*.]

²⁶ [*Rapports* – jfr. "produktionsforhold" / *rapports de production*. Samme oversættelse bruges i det følgende.]

af feudale relationer. Her, i Orienten, og især i den højmiddelalderlige periode, dominerer den statslige ejendomsret til jord og vand ofte; staten udbytter ved hjælp af sit apparat bønder, som besidder lodder på statens jord.

Ved siden af udbytningen af slaver og den proto-feudale udbytning af brede lag af den indfødte befolkning, træffer man ofte, og undertiden meget tydeligt, udbytningen af lønarbejde i den antikke Oriens lande. Forskellige udbytningsformer eksisterer altså side om side i disse samfund; men hver af dem er, som hovedregel, forholdsvis uudviklet, når den fremtræder i egenskab af den socio-økonomiske orden til hvilken den svarer. Hvis uudviklede udbytningsformer er de dominerende her, skyldes det et samfundsmæssigt udviklingsniveau der er meget tæt på det oprindelige fællesskab: fra den arves fællesejendommen til jorden og det forhold, at de frie er i flertal. Denne nærhed til det primitive fællesskab bestemmer også i stort omfang de ledende samfundslags karakter. Disse sidste bevarer, i det mindste tilsyneladende, høvdinge-, organisator- eller lederfunktioner, hvad enten det er på det økonomiske, det militære eller det kulturelle område. Her ligger netop kilden til deres privilegier. Det primitive fællesskabs traditioner viser sig også når det gælder den politiske og statslige organisation, o.s.v.

De orientalske samfunds fundamentale kendetegn viser sig altså at være den samtidige eksistens af forskellige udbytningsformer, forskellige socio-økonomiske ordener, mens brede lag af befolkningen mister den økonomiske uafhængighed og den personlige frihed, og der findes klare rester af det primitive fællesskabs struktur. Alt dette karakteriserer overgangssamfund i almindelighed, De samme træk genfindes også ved overgangen fra det romerske slavesamfund til feudalismen, eller ved overgangen fra feudalismen til kapitalismen. Det er klart at de orientalske samfund som interesserer os er overgangssamfund; de adskiller sig imidlertid fra andre overgangssamfund derved, at de ikke leder fra én antagonistisk klasseformation til en anden, men fra en struktur uden klasser, urkommunisme, til den ene eller den anden form for *udviklet* klassesamfund; følgelig repræsenterer de en dybere og mere afgørende ændring.

* * *

Hvilken er disse tidlige klassesamfunds plads i menneskehedens socio-historiske udviklingsproces? Repræsenterer de en afgrænset etape af denne udvikling? Den sociale udviklings historie er én af den universelle dialektiske udviklings manifestationer. Det (de) menneskelige samfund viser sig for os som enhed i sin begyndelse. I sine senere etaper skilles det ad i antagonistiske klasser, i en "top" der dominerer, og underkastede, undertvungne og udbyttede masser; det er

kampen mellem disse sociale kræfter som fastlægger hele samfundets videre udvikling. I klassekampen viser dialektikkens grundlæggende lov sig, loven om modsætningernes enhed og kamp. Den fører i sidste ende til skabelsen af en ny, højere enhed – det udviklede klasseløse samfund. Således udgør det primitive klasseløse samfund, klassesamfundet og det udviklede klasseløse samfund de grundlæggende etaper af den samfundsmæssige udvikling; denne er direkte forbundet med udviklingen af samfundets materielle kræfter, som udtrykker det bestemte samfunds relationer med naturen. Til den primitive klasseløse struktur svarer et yderst begrænset niveau for produktivkræfterne, en yderst lav arbejdsproduktivitet, hvad der ikke tillader mennesket at producere mere end det som er nødvendigt for opretholdelsen af eksistensen. Derefter skaber produktivkræfternes udvikling muligheden for frembringelse af et merprodukt, og, på samme tid, de objektive betingelser for nogles tilegnelse af andres arbejdsprodukt, d.v.s. for menneskets udbytning af mennesket (klassesamfundets epoke). Sluttelig, når menneskets udbytning af mennesket ikke længere er mulig, ikke længere har nogen eksistensberettigelse, opnår produktivkræfterne et så højt niveau, at det ikke længere er muligt at tilegne sig noget som andre ikke råder over.

Hvis samfundsudviklingens dialektiske proces tæller tre hovedetaper (enhed på primitivt grundlag – opsplittning i antagonistiske klasser – enhed på et nyt, højere niveau), i hvilke hovedetaper må det antagonistiske klassesamfund så opdeles? Til grund for periodiseringen ligger naturligvis graden af samfundets differentiering i antagonistiske klasser; herved afgrænses de tre grundlæggende etaper: tidligt eller uudviklet klassesamfund; udviklet klassesamfund; sent klassesamfund eller samfund i overgang mod udviklet, klasseløst samfund. Der kan i historien eksistere talrige samfundstyper, men alle må nødvendigvis repræsentere en af disse etaper. Hvis man som grundlæggende kriterium tager graden af samfundets opløsning i antagonistiske klasser, så svarer det uudviklede klassesamfund til et stadium hvor denne opløsning endnu ikke er ført til ende; størstedelen af befolkningen bevarer endnu sin økonomiske og personlige uafhængighed; de dominerende grupperes position er endnu ikke så solid, at de kan binde hovedmassen af deres lands befolkning med personlige og økonomiske afhængighedsbånd. Kilden til deres privilegier er funktionerne som høvding, organisator, og leder, bevaret dybt i det primitivt fællesskab – d.v.s. menneskets relationer med naturen, med religionen, med andre samfund, eller relationerne mellem mennesker inden for et givet samfund, d.v.s. det som angår økonomiske, kulturelle og militære aktiviteter og hele samfundets indre liv. Præcis sådan er, som vi har set, den almindelige situation som oftest i den antikke

Orient, d.v.s. i de ældste klassesamfund i verden. F. Engels anså, som man ved, dannelsen af den herskende klasses organiserende funktion for en af de to veje som fører til "forholdet mellem herren og den undertvungne" ["Herrschafts- und Knechtschaftsverhältnisse"]; han nævnte, som eksempler herpå, den antikke Orients samfund og andre tidlige klassesamfund (græsk, keltisk). Den anden vej er fremkomsten af et samfund baseret på slaveri: Det græske slavesamfund, Rom.²⁷

Til grund for et samfunds opdeling i klasser ligger, som man ved, den samfundsmæssige arbejdsdeling. Selve organisations- eller ledelsesinstitutionerne er ikke opstået på grundlag af vold, men på basis af den samfundsmæssige arbejdsdeling, som følge af det samfundsmæssige livs nødvendigheder. I sig selv fører medfører ledelsen af det samfundsmæssige liv heller ikke herredømme eller udbytning. Den får denne karakter, når man begynder at udnytte ledelsesfunktionerne til at skabe, bevare eller styrke sine egne økonomiske eller politiske privilegier, til at undertrykke, plyndre eller underlægge sig samfundets øvrige medlemmer. Således viser Herodot (I, 96-101) præcist, hvorledes Deiokes fremstod som herskende konge og hurtigt forvandlede fra folkets tjener til dets behersker og herre. I et samfund hvor de ledende grupper endnu ikke har ejendomsret til alle produktionsmidler og over folkets hovedmasse, i et samfund hvor deres privilegier i det væsentlige støtter sig på funktioner som ledere af sociale, økonomiske, militære eller kulturelle aktiviteter, – der har udbytningsformerne deres særlige karakter: statslige skatter; deltagelse i offentlige arbejder (som i sidste ende tjener til konsolidering, bevarelse eller udvidelse af de ledende lags privilegerede situation); dyrkelse af jord som tilhører kongen, indehavere af højtstående funktioner, eller templerne, som forpligtelse af statslig eller samfundsmæssig karakter; deltagelse i felttog, med ulige fordeling af byttet og fangerne. Endelig bliver den således af det ledende lag erhvervede økonomiske overlegenhed en ekstra faktor i forstærkelsen af udbytningen, denne gang gennem økonomisk tvang. Til det formål fordeler man jord som fæste (eller på andre betingelser) til medlemmer af samfundet som slet ikke eller næsten ikke har jord, man tager folk i dagleje som helt eller delvis er berøvet produktionsmidler, man giver lån til meget høj rente (i penge, levnedsmidler, o.s.v.). Den form for udbytning kan virkeliggøres ikke alene til bedste for et militæreller funktionsaristokrati, men også til bedste for et lag der træder frem på det økonomiske plan ved hjælp af handel og åger.

²⁷ *Anti-Dühring*, p. 167–168 (Moskva-udgaven). [Marx–Engels, *Werke* XX, p. 166–168 (Berlin: Dietz Verlag, 1975).]

Naturligvis udbytter det ledende (herskende) lag så meget desto lettere de brede befolkningslag, som dets magt er stor og dets virkefelt er bredt. Derfor afhænger dets magt direkte af de "samfundmæssige forehavenders" vigtighed og specifikke vægt. Det er netop tilfældet i de store samfund i Orienten der praktiserer kunstvanding, samfund som i sin tid i særlig grad tiltrak Marx's opmærksomhed; der nødvendiggør de særlige naturbetingelser en ledelse af økonomien i stor, undertiden landet som helhed omfattende skala, hvorved dette bliver én stor kollektiv producent. Heraf følge kombinationen, på den ene side af ejendoms- og ledelsesformer i økonomien der bevarer en fælles (statslig) karakter, på den anden side af en enorm koncentration af despotisk magt i statsapparatets hænder.²⁸ Denne "asiatiske produktionsmåde", som Marx kalder den, viser sig, efter al sandsynlighed, som en af afarterne, en af varianterne af det tidlige eller uudviklede klassesamfund. Krigen, som [i sin egenskab af bytteerobring] er en form for produktion, afføder på karakteristisk vis det som man kalder "militært-parasitære stater" eller "barbarstater", som de findes såvel

²⁸ [Det bør bemærkes, at organisering af kunstvandingen efter arkæologiske undersøgelser foretaget efter 1966 (hvor Melikichvilis artikel er skrevet) afkræfter den traditionelle tro på, at de Mesopotamiske statsdannelsers *oprindelse* skal søges i en centraliseret opbygning af kunstvandingssystemer; derimod har andre økonomiske og kulturelle funktioner for eliten (og måske også funktioner i forhold til kunstvandingens militære, økologiske og andre følgevirkninger) utvivlsomt spillet en stor rolle. Jfr. redegørelsen for de arkæologiske undersøgelser af vandingssystemer m.v. i Sydmesopotamien i R. McC. Adams & Hans Nissen, *The Uruk Countryside. The Natural Setting of Urban Societies* (Chicago: University of Chicago Press, 1972); R. McC. Adams' oversigtsartikel "Die Rolle des Bewässerungsbodenbaus bei der Entwicklung von Institutionen in der altmesopotamischen Gesellschaft", i J. Herrmann & I. Sellnow (eds), *Produktivkräfte und Gesellschaftsformationen in vorkapitalistischer Zeit*, pp. 119-140 (Berlin: Akademie-Verlag, 1982); R. McC. Adams, "Anthropological Perspectives on Ancient Trade", *Current Anthropology* 15 (1974), 239-258; samt McGuire Gibson's og C.C. Lamberg-Karlovsky's bidrag til Denise Schmandt-Besserat (ed.), *The Legacy of Sumer* (Bibliotheca Mesopotamica, vol. 4; Malibu, Cal.: Undena Publications, 1976).

Også i Kina er ledelsen af kunstvandingen en sekundært tilkommende opgave for statsapparatet, jfr. G. Schmitt, "Irrigationssysteme grosseren Umfangs in China vor der Qin-Zeit", i Herrmann & Sellnow (eds), *op. cit.* pp. 149-164.

Sammenlignende antropologiske undersøgelser, der underminerer antagelser om en automatisk og direkte sammenhæng mellem kunstvanding og centralt statsligt herredømme, refereres i R.C. Hunt & E. Hunt, "Canal Irrigation and Local Organization", *Current Anthropology* 17 (1976), 389-411; samt i A. Maass & R. L. Andersen, ... *And the Desert Shall Rejoice: Conflict, Growth, and Justice in Arid Environments* (Cambridge, Massachusetts: M.I.T. Press, 1978) – sml. også anmeldelsen af sidstnævnte værk i *Technology and Culture* 20 (1979), 652-655.]

i Antikken som i Middelalderen; den spiller også en rolle af første orden for konsolideringen af det ledende lags situation og for iværksættelsen af dets udbytning af brede befolkningslag. Når de ledende funktioner i forhold til samfundets økonomiske funktioner koncentrerer sig i den kultiske tjenestes hænder, dannes en af de mest udbredte antikke samfundsformer, det teokratiske samfund eller samfundet ledet af templerne (i forening). Endelig opstår der i flere af de antikke samfund, hvor betingelserne fremmer udviklingen af en intens handel mellem flere lande indbyrdes, et særpræget kompleks af sociale relationer, hvor der fremtræder en købmands- og åger-adel. Det der kendetegner disse samfund er en differentiering som mere klar t er forbundet med rigdom og med økonomien.

De tidlige classesamfund og deres herskende lag udbytter, som hovedregel, ligeledes andre samfund, igennem krig eller ved hjælp af ulige handel. Hvis denne udbytning gennemføres af et lidet eller slet ikke differentieret samfund, opstår der en type fællesskabs-, klan- eller stammesamfund, der praktiserer udbytning (f. eks. Sparta). Men hvis udbytningen praktiseres af et allerede tilstrækkeligt differentieret samfund, er resultatet som hovedregel en endnu mere udtalt konsolidering af den ledende classes magt i det udbytende samfund; den tilegner sig løvens part ved fra de undertvungne samfund at tilegne sig tribut, bytte og slaver – selv om også situationen for det dominerende samfunds almindelige medlemmer, absolut betragtet, kan forbedres i et vist omfang.

* * *

Hvilke er så det tidlige classesamfunds langsigtede udviklingsveje? Tilsyneladende kan disse veje være forskellige; de afhænger af totaliteten af indre og ydre betingelser, iberegnet styrkefordelingen mellem samfundets grupper og disses strid. Det øverste ledende lag søger at konsolidere sin privilegerede situation, ved langsigtet politisk og økonomisk underkastelse af den hjemlige befolknings brede lag. Men denne proces kan blive holdt tilbage af disse lags modstand, og af andre faktorer. I mange tilfælde lykkes det ikke krigshøvdingen, dommeren og administratoren at forvandle sig selv til arvelige ejere og herrer, og et sådant samfund tager vejen mod den "orientalske feudalisme"; kun i de tilfælde hvor næsten hele den indfødte befolkning er reduceret til livegne dannes der en feudalisme af vesteuropæisk type. Selvfølgelig anstrenger det ledende lag sig altid, og især i det tilfælde hvor samfundets lavere lag yder modstand, for at flytte udbytningens hovedvægt udad, og at lægge den over på andre samfund. Under særlig favorable omstændigheder fører det til dannelsen af en slavesamfundsstruktur, til forvandlingen af det tidlige classesamfund til et udviklet

slavesamfund.

Kan man imidlertid betragte det tidlige klassesamfund som et primitivt slavesamfund, som det lavere trin af slavesamfundets orden? Det synes os ikke berettiget. Man kan betragte dette samfund som en overgangsetape, ikke blot mod det udviklede slavesamfund men også mod den udviklede feudalisme. Det er ikke nogen tilfældighed, at det enorme flertal af disse tidlige klassesamfund rent faktisk har udviklet sig i retning mod feudalisme og ikke mod et udviklet slavesamfund. Dette sidste er til gengæld forholdsvis sjældent, og det betinges af en ganske særlig situation, af såvel indre som ydre specifikke årsager. Det synes, som om denne ganske særlige situation i den antikke verden på den ene side bestod i skabelsen af indre nødvendige betingelser for bred anvendelse af slavearbejde i produktionen: Individualisering af økonomien; livlig handel (forbundet med en udviklet pengeøkonomi), håndværk og søfart; høj udvikling af den private ejendomsret som institution, og opløsning af fællesskabsrelationerne; forarmelse af betragtelige masser af den frie befolkning, o.s.v. På den anden side bestod de i eksistensen af et meget tilbagestående bagland, som tillod det mest udviklede samfund at vende hovedbyrden af udbytningen udad, ved at tilvende sig betragtelige materielle goder og ved at have let adgang til store mængder af slaver. Den situation som skabes af den udtalte ulighed i udvikling mellem den ene og den anden del af verden udgør således den nødvendige betingelse for at der opstår et udviklet slavesamfund. Men sådanne omgivelser var, i den antikke verden, forholdsvis sjældne. Man finder dem, f. eks., i Fønikien, Grækenland og Rom. I bestemte epoker kan der også fremkomme store mængder af slaver. Den situation som skabes af den udtalte ulighed mellem tidlige klassesamfund i henseende til udvikling mod slaveri er således snarere en undtagelse end en nødvendig etape. Man kan følgelig ikke betragte disse samfund som den laveste etape i udviklingen imod slavesamfundet.

Det tidlige klassesamfund bliver generelt til et primitivt slavesamfund, hvis elementerne af slaveri begynder at dominere; det bliver feudalt, hvis de feudale udbytningsformer er dominerende. Ved siden af disse to former kan der imidlertid eksistere, og har der eksisteret, tidlige klassesamfund, hvor den asiatiske produktionsmåde dominerer klart, d.v.s. hvor de to udbytningsformer og de to socio-økonomiske ordener findes jævnsides uden at der er nogen klar tendens til omformning imod slave- eller feudalsamfund.²⁹

Hovedlinien i den sociale udvikling er samfundets opløsning i antagonistiske klasser på grund af indre socio-økonomisk differentiering. Ganske vist findes

²⁹ Sml. L.S. Vasiliev & I.A. Stoutchevski: *Voprosy istorii*, 1966, n° 5.

der ikke i historien noget eksempel, hvor et slavesamfund er opstået ved simpel socio-økonomisk differentiering inden for samfundet selv. Forvandlingen til retsløse slaver af brede lag af en hjemlig befolkning, hos hvilken betragtelige levn fra det primitive fællesskab findes bevaret, har været yderst kompliceret; den udgør ikke nogen absolut nødvendighed, hvad angår opretholdelsen og udviklingen af samfundets materielle produktivkræfter – som, i sidste ende, bestemmer over den sociale udvikling. Derfor kunne under antikkens betingelser dette eller hint virkeligt grundfæstede slavesamfund kun dannes i særlige tilfælde, igennem en form for indre forening af samfundet (polis, d.v.s. fællesskabet som slaveholderstat) og v.ed flytning af udbytningens hovedvægt udad, imod andre samfund. Denne situation fører ud i katastrofen, hvis forholdet mellem slavestat/-fællesskab og den ydre udbyttede verden forandres. Her ligger uden tvivl det udviklede slavesamfunds hovedmodsigelse. Det er derfor ikke forbavsende, at hovedgrunden til det antikke slaveris fald, ud over slaveholderproduktionsmådens indre funktionsvanskeligheder (slavearbejdets lave produktivitet), var presset fra de barbariske omgivelser mod slaveriets højborg, det antikke Rom. Derefter vendte samfundet tilbage til udviklingens hovedlinie: vejen mod feudalisering. Under den feudale udbytning fremstår producenterne masse – de livegne bønder – ikke alene som arvtagere efter det antikke samfunds slaver, men også som direkte efterfølgere efter det tidlige klassesamfunds frie kommunemedlemmer, spundet ind i nettet af forskellige afhængigheds- og udbytnings former. Således er den senere fase af dette sociale lags udvikling.

Alt hvad der er sagt ovenfor forklarer, hvorfor feudalismen udgør en så udbredt og universel antagonistisk [d.v.s. klasse-] samfundsformation. Feudalsamfundet er faktisk den højeste form for førkapitalistisk klassesamfund som kan have en virkelig [d.v.s. egen, uafhængig] eksistens. Netop derfor er den udgangspunkt for udviklingen af en ny formation, af en højere etape af den sociale udvikling, og grundlag for samfundets forvandling til borgerligt, kapitalistisk samfund. Teoretisk set, ud fra de antagonistiske klassers udvikling, kunne den sociale udviklings sidste etape have været de livegnes forvandling til slaver. Men ikke alene indtraf dette ikke, idet en sådan udvikling ville være gået imod produktivkræfternes udviklingsbehov; tværtimod, disses kraftige pres knækkede, sammen med den udbyttede befolkningsdels revolutionære kamp, med held den juridiske og økonomisk ulighedens århundredgamle lænker, og etablerede for første gang en juridisk, omend formel, lighed (kapitalismen), og derefter en effektiv økonomisk lighed mellem mennesker (socialismen).

Den antikke verden og middelalderen oplevede alle de etaper af den sociale udvikling som er blevet behandlet ovenfor: det tidlige klassesamfund (med de

forskellige socio-økonomiske ordeners samtidige eksistens eller en enkelt ordens dominans, enten det nu er den asiatiske produktionsmåde, det tidlige slavesamfund eller den tidlige feudalisme), det udviklede slavesamfund og den udviklede feudalisme. Man kan imidlertid betvivle, at det ene eller det andet af disse udviklingsniveauer nødvendigvis skulle være forbundet til et præcist udviklingsniveau for arbejdsredskaberne. Det er visselig ikke berettiget at søge en direkte forbindelse mellem dominansen af enten slave- eller feudal forhold og udviklingen af den materielle produktion, eller at tro at feudale socio-økonomiske forhold nødvendigvis skulle svare til at den materielle produktion havde nået et højere niveau. I Vesteuropa svarede overgangen fra slaveri til feudalisme jo snarere til forfalds- end til fremgangsbetingelser for produktionen.³⁰ Overvægten af den ene eller den anden slags socio-økonomiske forhold afhænger selvfølgelig ikke altid mekanisk af arbejdsinstrumenternes og produktionsteknikkernes udvikling. Et og samme arbejdsinstrument kan, for eksempel, udgøre grundlaget for såvel slave- som feudalstrukturen; på samme måde kan den samme teknik være grundlag for kapitalismen på den ene side, og for socialismen på den anden. Det er tvivlsomt om der overhovedet i løbet af antikken og middelalderen er indtruffet et sådant spring i produktivkræfternes udvikling, at den ene eller den anden form for social udbytning af den grund har fået en afgørende overvægt. Derfor kan man i antikken ikke, ved siden af de tidlige klassesamfund (som der er flest af) på *forhånd* udelukke eksistensen af forholdsvis udviklede slave- og feudalsamfund i bestemte tilfælde. Hvor og hvornår, i hvilken variant, det må afgøres i hvert enkelt tilfælde, på grundlag af konkret historisk materiale.

Endelig må man skelne mellem de ovenfor diskuterede etaper for den sociale udvikling, og de socio-økonomiske formationer. Disse sidste er snarere særlige typer, aspekter af samfundet. De karakteriseres ved en bestemt socio-økonomisk struktur for samfundet, ved et komplekst system af produktionsforhold, forbundet med et bestemt niveau for produktivkræfterne. Hovedkriteriet for definitionen af et samfund og dets tilhør til den ene eller den anden formation er dets produktionsforhold, de forhold der etableres mellem mennesker i løbet af produktionsprocessen. I sidste ende bestemmer de, ikke det ene eller det andet menneskes placering i forhold til produktionsteknologien, men “de forhold der eksisterer mellem produktionsbetingelsernes ejere og de direkte producenter”.³¹

³⁰ Sml. A. R. Korsunskii: *Voprosy istorii*, 1964, n° 5.

³¹ K. Marx: *Das Kapital*, Bd. III, p. 804 (Moskva-udgaven). [Marx-Engels, *Werke* XXV, p. 799 (Berlin: Dietz Verlag, 1966).]

Således som grundformerne er for disse forhold, således må tilsyneladende også grundtyperne være for menneskets udbytning af mennesket, og dermed grundtyperne for klassesamfundet, og de grundlæggende socio-økonomiske formationer (i overensstemmelse hermed kom hver af de nævnte [arter af produktions-]forhold til at besidde samfundsmæssig dominans).

* * *

K. Marx har vist, at de fire grundlæggende produktionsmåder, bygget på fire grundlæggende klassesamfundstyper, udgør fire antagonistiske socio-økonomiske formationer. Ved siden af slaveriets (antikke) produktionsmåde, den feudale og den kapitalistiske, kan man betragte den asiatiske produktionsmåde som en socio-økonomisk formation, for så vidt den kendetegnes ved en specifik socio-økonomisk struktur, af sociale forhold der svarer til den, af en statslig orden, o.s.v. Det er klart, at der ved siden af de tre velkendte former for “herredømme og underkastelse”, ved siden af de tre udbytnings former, klart kan defineres en fjerde, hvor tæt den så er på feudalisme og proto-feudalisme, eller ved slaveri. I de tre antagonistiske socio-økonomiske formationer (slaveri, feudalisme, kapitalisme), fremstår produktionsbetingelsernes ejer som ejer af produktionsmidlerne; han udbytter et menneskeligt væsen som er hans fuldkomne ejendom (slave), eller som er hans ufuldstændige ejendom (livegen), eller som ikke befinder sig i nogen form for personlig afhængighed af ham (lønarbejde). Men som ovenfor bemærket dannes der i klassesamfundets tidlige periode, mens den private ejendom endnu er svagt udviklet som institution, endnu en samfundstype beroende på menneskets udbytning af mennesket. Marx har præcist beskrevet disse samfunds karakteristiske træk, netop i de orientalske samfunds særlige tilfælde: der opstår et ledende lag, inkarneret af staten, af dens apparat, af de personer der er forbundet til den derved at de varetager samfundets enhed; der opstår en stat der leder samfundet og dets produktive aktivitet (iberegnet krig); der opstår en kollektiv ejer, der samtidig er administrator af produktionen og af landets samlede arbejdsstyrke. På dette grundlag udvikler der sig en udbytning af brede lag af befolkningen, som er meget ubøjelig og samtidig antager særlige former. Der udvikles også en særlig politisk organisation, karakteriseret ved en høj grad af centralisering. Denne samfundstype, som Marx har peget på i materiale fra Asiens historie, og mest detaljeret beskrevet i sit arbejde “Formen, die der kapitalistischen Produktion vorhergehen” findes, som det i dag er klart, ikke kun i Asien. Derfor må man give den et andet navn.

På grund af tilstedeværelsen af sådanne tendenser, der kendetegner de tidlige klassesamfund i almindelighed, har de fået overgangskaraktter; de er nær på det

primitive fællesskabs struktur, og har bevaret mange af dets traditioner; privatejendommen er svagt udviklet som institution, produktivkræfterne står stadig på et meget lavt niveau. Det betyder imidlertid ikke at de asiatiske udbytnings-former i alle disse tidlige klassesamfund indtager en dominerende position, ej heller at man skal opfatte alle disse samfund, eller alle den antikke Orients samfund, som hørende til den asiatiske socio-økonomiske formation. Det skal man kun, når sådanne tendenser, sådanne forhold, mellem "produktionsbetingelsernes ejere og de direkte producenter", bliver dominerende, når de bestemmer det betragtede samfunds fysiognomi. Eftersom udbytningsstyperne fremtræder ikke kun i form af formationer, men også i form af ordener, kan der udmærket eksistere, og har der med vished i historien eksisteret, klassesamfund hvor forskellige socio-økonomiske ordener fandtes side om side, uden at nogen af dem er klart dominerende. Faktiske er jo de historiske betingelser så forskellige, at der til stadighed kan dukke meget varierede samfundsformer op. "En og samme økonomiske basis", siger Marx,³² "– den samme ifølge hovedbetingelserne – kan, gennem talløse forskellige empiriske omstændigheder, naturbetingelser, raceforhold, udefra indvirkende historiske indflydelser o.s.v., vise uendelige variationer og niveauforskelle, der kun kan begribes gennem analyse af disse empirisk givne omstændigheder".

Den "asiatiske" orden og den "asiatiske" udbytnings form kan, som vi har set ovenfor, udmærket betragtes som "protofeudale", for så vidt de under de givne omstændigheder skaber favorable betingelser for samfundets udvikling i retning imod feudalisme. Det ville dog ikke af den grund være berettiget at mene, at den "asiatiske" orden og den "asiatiske" formation er varianter af den feudale orden og formation. De "asiatiske" forhold bliver til protofeudale og senere feudale forhold, når forholdene mellem produktionsbetingelsernes ejere og de direkte producenter ændres radikalt, d.v.s. når de der oprindeligt var ledere, som oprindeligt repræsenterede statsmagten, begynder at forvandle sig til egentlige ejere af produktionsmidlerne og af producentens person. Det er fuldt ud muligt, at alle det førkapitalistiske samfunds grundformer er blevet virkeliggjort i den antikke Orient: tidligt klassesamfund (med de særlige varianter: "asiatisk", "proto-slaveri", "protofeudalt", og samfund hvor de forskellige ordener eksisterer side om side), men også udviklet slaveri (sml. det fønikiske eksempel)

³² *Das Kapital*, Bd. III, p. 804 (Moskva-udgaven). [Marx-Engels, *Werke* XXV, p. 800. Citatet er oversat direkte fra tysk, da den franske oversættelse dels går fejl af meningen, dels er i direkte modstrid med hvad citatet bruges til i den omgivende tekst og altså ikke kan være en korrekt oversættelse fra russisk.]

og udviklet feudalisme (Kina?). Først ved dybtgående studier af samfundets økonomiske struktur, af hele komplekset af produktionsforhold, af den politiske og statslige orden, af de ideologiske former, og ved opgørelse af produktivkræfternes tilstand, vil man kunne afgrænse de forskellige samfundstyper i deres forskellighed, afgrænse de socio-økonomiske formationer, etaperne i deres udvikling, og klargøre deres forskellighed. Denne konkrete undersøgelse vil kunne åbne bedre perspektiver for den historiske forskning; bedre end den tendens der hos os har været kendt så længe, til under samme socio-økonomiske formation at forene helt forskellige samfund. Denne tendens fører specielt til at man overalt ser feudalisme efter det vestromerske riges fald i det 4. århundrede, og inden det overalt ser slaveri.

Det synes os, at den forudgående diskussion klarere har vist umuligheden af at betragte alle de ældste klassesamfund som slavesamfund. Det er også klart, at man mere præcist må afgrænse den plads som den asiatiske samfundstype indtager i udviklingsprocessen, den samfundstype hvis klare originalitet i sin tid tiltrak de marxistiske fædres opmærksomhed. Vi er enige med de forfattere, der peger på kombinationen af forskellige udbytnings-former i de ældste klassesamfund. Der er intet mærkeligt i, at mange forskere er skeptiske hvad angår universaliteten af den vesteuropæiske udviklingslinie. Denne udviklingslinie har, synes det os, i betragtelig grad været betinget af vekselvirkningen mellem samfund på forskelligt udviklingsstrin; denne ulige udvikling spillede en stor rolle for det græsk-romerske udviklede slaveris opståen og udvikling og for den vesteuropæiske feudalisme, og derefter for det kapitalistiske samfund. Grunden til den vesteuropæiske vejs originalitet og til den hastige rytme må, synes det os klart, søges i den kendsgerning at spændingen mellem klasserne der har eksisteret og er blevet skærpet igennem meget lange tider, i klassernes høje adskillelsesgrad, og i polariseringen mellem klasserne.

Selvfølgelig er vi kun ved det første skridt i retning mod en løsning af de problemer der rejser sig for os. Der er stadig meget at gøre, for konkret og tilbundsgående at studere enkelte samfund, og for at studere samfunds funktions- og udviklingsproces som bestemte strukturer, som strukturer hvis elementer er indbyrdes forbundet og som gensidigt betinger hinanden -studier hvis basis marxismen-leninismens grundlæggere så glimrende har lagt.

Oversætterens efterskrift

En del indbyrdes mere eller mindre forbundne pointer, problemer og ansatser til videre diskussion og bearbejdning kan fremdrages fra Melikichvilis artikel. Det er min hensigt i denne efterskrift at trække nogle af dem frem, udvalgt ud fra mine egne interesser og arbejdssammenhænge og ud fra dele af den videre diskussion som artiklen i tidens løb har fremkaldt.

Melikichvili bruger, som normalt inden for historisk materialisme, begreberne produktionsforhold, orden (~produktionsmåde) og formation ved siden af hinanden, som klart adskilte begreber. "Produktionsforhold" anvendes i den bogstavelige betydning, som det strukturelle forhold mellem produktionsbetingelsernes "ejere" og de umiddelbare producenter (hvor "ejendom" i mange af de førkapitalistiske samfund må opfattes i vid forstand, som "beherskelse"). En "socio-økonomisk formation" betegner snarest (formuleringerne er ikke helt konsekvente) *det idealtypiske aspekt* af det konkrete samfund, inden for hvilket flere forskellige udbytningsformer, altså flere forskellige sæt produktionsforhold, og endda flere forskellige ordener kan eksistere side om side, men hvor et bestemt sæt produktionsforhold eller i det mindste en bestemt samlende struktur styrer relationerne mellem de forskellige ordener. "Formationen" er altså ikke identisk med det konkrete samfund i dets mangfoldighed, men på den anden side heller ikke med den vidtdrevne idealisering som konstruerer et hypotetisk samfund svarende til et enkelt produktionsforhold (f. eks. det "rene" kapitalistiske samfund uden småborgerskab og mellemlag). Denne sidste idealisering svarer på det nærmeste til Melikichvilis "orden", der dog først og fremmest optræder som en enkelt side af en samlet formation. Den rummer ikke blot et sæt produktionsforhold, men også det dertil svarende sæt klasserelationer.

Denne begrebsmæssige niveaudeling kan det være svært at holde styr på i forhold til en konkret samfundsbeskrivelse; det lykkes næppe heller for Melikichvili selv at være fuldt konsekvent. Især den "asiatiske" formation er problematisk. Det synes at fremgå, at "asiatiske" produktionsforhold (eller i det mindste "asiatiske" udbytningsformer) ifølge Melikichvili karakteriserer det tidlige klassesamfund i almindelighed – det samfund hvor en elite med produktive, religiøst-kulturelle eller sociale *funktioner*, med baggrund i disse tilegner sig det samfundsmæssige merprodukt og får stadfæstet en privilegeret *ret* til denne tilegnelse: Det "asiatiske" produktionsforhold karakteriseres ved, at en elite konstitueret som *stat*, som samfundsorganiserende apparat, tilegner

sig i øvrigt frie producenters merprodukt (jfr. ovenfor, p. 12³³).

“Asiatisk produktionsmåde” optræder på p. 15. Den forklares som den type tidligt klassesamfund hvor primitivt slaveri og protofeudalisme begge findes til stede som ordener, uden at nogen af de to dominerer udviklingstendenserne. “Asiatisk” produktionsmåde defineres altså (for så vidt der er tale om en definition) uafhængigt af det “asiatiske” produktionsforhold, og uden argumentation for nødvendig sammenhæng mellem en “asiatisk” karakter af de to niveauer. Endelig omtales (p. 15) under diskussionen af den “asiatiske” socio-økonomiske formation muligheden af samfund, hvor primitivt slaveri, protofeudalisme og “asiatisk” *orden* findes side om side; “asiatisk” orden defineres her altså *ikke* som sameksistens af primitivt slaveri og protofeudalisme i ligevægt.

Hvis man tager Melikichvilis belæg for denne tilsyneladende begrebsforvirring for gode varer (og selv om belægget ikke fremføres udtrykkeligt i artiklen, er der faktisk godt belæg i den antikke Orients historie), ledes man til den konklusion, at det “asiatiske” tilhører en anden kategori, et andet begrebsmæssigt niveau, end “feudalisme”, “slaveri” og “kapitalisme”: Et samfund kan siges at være “asiatisk” af karakter, hvis tilhørsforhold til den udbytende klasse, *uanset udbytnings formen i øvrigt*, hænger sammen med tilknytning til den “almene” institution – d.v.s. til en institution som økonomisk, militært, kulturelt eller socialt fremstår som repræsentant for samfundets almene interesse. I tilfælde hvor det “asiatiske” er det dominerende karaktertræk i samfundets økonomiske organisering, vil denne almene institution ifølge sin funktion have karakter af *stat* – uanset at denne stat selvfølgelig godt kan fremtræde f. eks. teokratisk, som tempelkorporation. Man kan sige, at termen “asiatisk” i dette tilfælde dækker over det forhold, at staten ikke, som i det modne slavesamfund, den modne feudalisme og den liberale kapitalisme, er en særskilt stående *garant* for klasse- og udbytningsforholdene – den er også deres *medium*.

Betragtet således kan begrebet “asiatisk” tilsyneladende bruges til belysning af karakteren af det nyopståede “borgerskab” i en del af de efter-koloniale afrikanske stater. Disse stater er endnu kulturelt og i henseende til social organisering ganske tæt ved stamme-, klan- og slægtssamfundet, og de er altså ganske udpræget “tidlige klassesamfund” i Melikichvilis forstand, uanset at den klassestruktur der udvikler sig fremtræder som kapitalistisk. Det er derfor påfaldende, at tilknytning til staten her er den sikre vej til erhvervelse af

³³ Engels’ alternative vej mod klassesamfundet, udviklingen af et slavesamfund, står Melikichvili næppe inde for som uafhængig udviklingsvej, ifølge hans øvrige behandling af slavesamfundet.

udviklingslån o.s.v. og dermed tit plads inden for det agrare, industrielle eller kommercielle borgerskab – og at statslig eller præsidentiel unåde til gengæld er den sikre vej ud af borgerskabet.³⁴

Man skal lægge mærke til, at den “asiatiske” sammenknytning mellem institutionstilhør og tilhør til den herskende klasse godt kan være til stede i et samfund uden at udgøre det dominerende træk. Den vesteuropæiske feudalisme frembyder her et prominent eksempel. Det er velkendt, at den katolske kirke i alle vesteuropæiske lande var middelalderens største godsbesidder, og at kirken udnyttede disse godser som enhver samtidig feudal-herre ville have gjort. Det er imidlertid værd at holde fast, at kirkens vej til erhvervelse af jordegods i hovedsagen (når vi ser bort fra erhvervelse gennem direkte voldsanvendelse) var dens religiøse funktioner, dens varetagelse af almene sociale interesser: Sikring af den enkeltes frelse, f. eks. ved forbøn og sjælemesser, og sikring af guddommelig garanti for stat, herredømme og samfund. Kirken var altså en institution af “asiatisk” karakter. Det forhindrede den på ingen måde i at drive feudal udbytning, som led i en almen feudal samfundsorden; tværtimod var netop den “asiatiske” legitimitet betingelsen for at kleresiet kunne få adgang til det sociale merprodukt, hvad der med den i øvrigt feudale jordejendom måtte ske gennem feudal udbytning.³⁵

Forstår man den “asiatiske” orden efter de her skitserede retningslinier, ophæves Melikichvilis tilsyneladende begrebsforvirring. Det “asiatiske” må blive forskelligt, eftersom vi betragter det på produktionsforholds-, produktionsmåde- eller formationsniveau. Også Melikichvilis begreb “orientalsk feudalisme” (p. 14) falder på plads.

Det samme gør i øvrigt et forbløffende upåagtet problem, som den vest-europæiske feudalisme rejser for den historiske materialisme som teoriramme: Udbytningen af bønderne kunne skifte mellem feudal rente og tribut/skat (en “asiatisk” udbytningsform), uden at samfundets totale karakter i den anledning ændredes grundlæggende. Skal samfunds formationsbegrebet være videnskabeligt

³⁴ Jfr. en række artikler under den samlede overskrift “L’Afrique des bourgeoisies nouvelles” i *Le Monde Diplomatique* 28 (november 1981), 17-21. En interessant redegørelse for anvendelsen af udenlandske landbrugslån i Kenya med tilsvarende pointer findes i Colin Leys, *Underdevelopment in Kenya. The Political Economy of Neo-Colonialism 1964-1971*, pp. 101f og *passim* (London: Heinemann, 1975).

³⁵ Kirken modtog ganske vist også store indtægter af umiddelbar “asiatisk” karakter: tienden. Den var dog ikke nogen spontant opstående tributform, men udvikledes som kirkeretsligt forlangende under gammeltestamentlig inspiration, og fik i karolingerriget lovkraft som erstatning for kongemagtens inddragelse af kirkegods.

vedkommende, må man imidlertid forlange, at omvæltninger af samfundsformationen fører til grundlæggende ændringer. Feudal og "asiatisk" udbytning skal altså kunne karakterisere samme samfundsformation som væsentligste udbytningsform, hvis den historiske materialisme skal være en relevant beskrivelse af den førkapitalistiske historie.³⁶

Mere overraskende for en traditionel historisk-materialistisk tankegang end Melikichvilis skelnen mellem produktionsforhold, orden og formation er den beskedne rolle som han tilskriver produktivkræfternes udvikling for samfundsformationernes vekslen. Med belæg i almene bemærkninger hos Marx er den gængse opfattelse, at enhver produktionsmåde under sin eksistens bringer produktivkræfterne (de tekniske såvel som de sociale) frem til et punkt, hvor den videre udvikling lammes og kun kan frigøres ved skifte til en ny, højere produktionsmåde. Melikichvili påstår tværtimod, at intet skifte fra en formationstype til en anden mellem det tidlige klassesamfund og middelalderens feudalisme er blevet fremtvunget af produktivkraftudvikling (det er selvfølgelig en anden sag med selve den oprindelige udvikling af klassesamfundet, og også med feudalismens frembringelse af kapitalismen i Vesteuropa). Teknologi- og produktionshistorisk er der næppe tvivl om, at Melikichvili har materialet på sin side. Det græsk-romerske slaveri frigjorde ikke en produktivkraftudvikling, som i de orientalske kulturer havde ligget bundet, og det frembragte i sin op mod 1000-årige tilværelse ikke produktivkraftmæssige fremskridt der nødvendiggjorde feudalismen som et "næste" trin. End ikke modningen af den vesteuropæiske feudalisme på basis af den tidlige middelalders protofeudalisme skyldtes tekniske fremskridt – middelalderens stormende teknologiske udvikling sætter først for alvor ind efter de modne feudale relationers opkomst.

Man kan sige hertil, at Melikichvili åbenbart ser udbytningsformerne og de af udbytningen affødte spændinger (klassekamp m.v.) og ikke produktivkræfternes udvikling som "historiens drivkraft", og man kan klage over, at fremskridtet

³⁶ For at undgå for stor divergens i dette efterskrift skal jeg ikke gå ind på nærliggende overvejelser af tilsvarende art om statens skiftende rolle i den kapitalistiske samfundsformation. Jeg skal heller ikke gå ind i den nærliggende polemik om Wittfogels tese: At forekomsten af et statsligt bureaukrati i de socialistiske lande karakteriserer disse som "orientalske despotier" på linie med Xerxes' persiske imperium – mindre politisk-polemisk udtrykt, at de hører til den "asiatiske samfundsformation". Til det sidste blot den bemærkning, at niveauforskydningen af begrebet "asiatisk" fjerner selve grundlaget for Wittfogels også i andre henseender hurtigtskydende generaliseringer (jfr. K. Wittfogel, *Oriental Despotism. A Study of Total Power*. New Haven, Connecticut: Yale University Press, 1957).

i Melikichvilis historieopfattelse er, om ikke bortkommet, så i det mindste forvist til de tre hovedetapers luftige skema.³⁷ Historiens konkrete forløb er blevet sat til at gå i zigzag eller endda i ring.

Det er dog, som indvending, forholdsvis uinteressant; som resultat er det derimod en væsentlig udfordring til banal tro på åndens gang gennem samtlige historiens kamre. For at få mere hold på betydningen af denne udfordring må vi tage et traditionelt kerneproblem for den historiske materialisme op: Forholdet mellem det “logiske” (d.v.s. strukturelle) og det historiske forløb, og placeringen af samfunds formationsbegrebet i denne sammenhæng.

Samfundsformationsbegrebet er, ikke mindst når udgangspunktet er nettet af udbytnings- og klasserelationer og ikke det

32) gradvist fremadskridende produktivkraftniveau, *strukturelt*.³⁸

Det som beskrives er et netværk af sammenhænge og relationer, samt ikke mindst den dynamik som frembringes af spændinger og modsætninger i systemet.

Ofte har man i den historiske materialisme afgrænset det netværk hvorom der tales til et enkelt samfund, hvor en enkelt produktionsmåde kunne siges at dominere samfundsstrukturen. Gælder det den græsk-romerske antik, søges således årsagerne til slaveriets udvikling i konflikten mellem den lille og den store jordejendom og andre “indre” forhold, og årsagerne til den græsk-romerske kulturs nedgang i de indre blokeringer for udviklingen som opstod på grund af slaveriet.

³⁷ Denne moralske bebrejdelse fremføres af Charles Parain i en artikel, som redaktionen bringer som “nødvendig” komplettering af den franske oversættelse af Melikichvilis artikel: “Comment caractérise une ‘mode de production’?”; *La Pensée* 132 (april 1967), 48-52. Parain skaffer det bortkomne fremskridt til veje igen ved hjælp af en henvisning til Marx, ifølge hvem den asiatiske produktionsmåde, slaveriet, feudalismen og den borgerlige produktionsmåde er de “progressive” epoker i menneskehedens udvikling; derfor kan ifølge Parain kun det samfund være virkeligt feudalt, som føder kapitalismen; kun det samfund er et slavesamfund, som føder en feudalisme der kan frembringe kapitalismen (og dernæst kommunismen); o.s.v. Alle andre slavesamfund, feudalsamfund o.s.v. er *uegentlige* – knækkede og visne grene på fremskridtets store træ. Som man ser, bygger Parains kritik ikke så meget på analyse som på teleologi (eller endda, teologisk udtrykt, på eskatologisk frelses-dogmatik).

³⁸ Formationsbegrebets strukturelle karakter sløres af den udbredte historiske skødesynd, hvor *idealtipe* forveksles med *prototype* – hvor f. eks. det 11. århundredes Île de France (området omkring Paris) udråbes til det egentlige feudalsamfund, og alle andre udformninger af feudalismen til umodne, forfaldne eller forvrængede typer; jfr. polemiske bemærkninger i A.J. Gurevitj, *Feodalismens opkomst i Västereuropa*, pp. 18ff (Stockholm: Tidens Forlag, 1979).

Melikichvili lægger op til, at man (i det mindste i dette tilfælde) kan søge udviklingsdynamikken i en mere omfattende struktur, hvor hovedmodsigelsen er forholdet mellem det centrale slavesamfund og de udbyttede og udplyndrede perifere samfund. Han nærmer sig på denne måde en ide, der senere er blevet udarbejdet i større generalitet af Immanuel Wallerstein: At det enkelte samfund taget for sig ikke udgør noget "system" (hvor et "system" karakteriseres ved, at dets udvikling bestemmes af dets indre struktur og kun marginalt ved vekselvirkninger med andre samfundsmæssige systemer), og at de eneste samfundsmæssige "systemer" er "verdens-systemer", omfattende flere sociale mekanismer der bindes sammen af økonomiske relationer (handel, udbytning, udplyndring, ...).³⁹ Samtidig er netop forholdet mellem det græsk-romerske centrum og dets periferi et eksempel (blandt adskillige) på at ikke alle den før-moderne epokes "verdenssystemer" uanset en eventuel start som "verdensøkonomier" måtte udvikle sig til "imperier" (defineret som "politiske enheder") der omfattede hele verdenssystemet – som hævdedet af Wallerstein. Faktisk var (i dette som i andre tilfælde) eksistensen af et reservoir-område for hvilket den centrale enhed ikke havde noget politisk ansvar en nødvendig betingelse for en stabil tilførsel af slaver.

Uanset Melikichvilis ansats til behandling af den græsk-romerske antik som del af et verdenssystem diskuterer han dog hovedsageligt enkeltsamfund og deres socio-økonomiske formation, og han føres der med nødvendighed til at se på enkeltsamfundets egne produktionsforhold som grundlæggende for strukturen. På den anden side er enkeltsamfundets struktur i virkeligheden kun en delstruktur i et større netværk (ikke blot et økonomisk verdenssystem men også en "verdenshistorisk proces",⁴⁰ hvor forudgående samfunds tekniske, kulturelle

³⁹ Immanuel Wallerstein, *The Modern World System*, pp. 15ff og 347ff. (New York: Academic Press, 1974).

⁴⁰ Se lu. I. Semenov, "Teorien om socio-økonomiske formationer og den verdenshistoriske proces"; *Narody Azii i Afriki* 1970 n° 5, 82-95. Oversat som "The Theory of Socioeconomic Systems and the Process of World History"; *Soviet Anthropology and Archaeology* 16:1 (1977-78), 3-26. Artiklen rummer bl. a. en overvejelse af de af Melikichvili rejste problemer, og den er en filosofisk-kritisk nygennemtænkning af historisk-materialistiske grundkategorier. Den påpeger således nødvendigheden af en præcisering af begrebet "samfund", der på skift og uden klargørelse bruges om den enkelte "sociale organisme" (eksempelvis "det hittitiske samfund"), den større helhed af ensartede enkeltsamfund ("det nærorientalske samfund") og det menneskelige samfund som helhed. Med udgangspunkt heri diskuterer den desuden forholdet mellem enkeltsamfundenes (de "sociale organismers") fremkomst og undergang og fremskridtet i det samlede menneskelige samfunds udvikling

og ideologiske landvindinger virker med), og dets udvikling bestemmes dels indefra, dels fra det større netværk, dels endelig af geografiske, klimatiske og andre naturlige betingelser. Gør man sig det klart, kan det ikke forbløffe, at Melikichvili ikke finder noget fremadskridende forløb i formationernes vekslen. Fremskridtet i historien skal i hvert fald ikke søges inden for enkeltsamfundet, der ofte (som det græsk-romerske slavesamfund) går under i stedet for at udvikle sig; findes det noget sted, er det i den samlede verdenshistoriske proces.

Man kan bruge disse generelle betragtninger på et konkret problem: Udviklingen af den vesteuropæiske feudalisme og dennes frembringelse af kapitalismen.

Melikichvili har, som man vil bemærke, et meget bredt feudalismebegreb. Feudalismen er efter hans opfattelse det "normale" førkapitalistiske modne klassesamfund (p. 15). Hans forklaring på hvorfor netop den vesteuropæiske feudalisme (og altså ikke den kinesiske, den indiske, den islamiske, o.s.v.) frembragte kapitalismen er en kort henvisning (p. 20) til klassestrukturens og klassekonfliktens konstans og klare markering i Vesteuropa.

Over for dette brede feudalismebegreb, som i øvrigt er det normale i sovjetisk historieteori, står i vestlig historiografi (marxistisk som ikke-marxistisk) en hovedtendens til at begrænse ordets brug til hvad man med Melikichvilis udgangspunkt ville kalde *den særlige vesteuropæiske feudalisme* (og en vis tendens til at karakterisere alle Melikichvilis øvrige feudalismevarianter som "asiatiske" samfund). Uanset om man bruger det ene eller det andet begrebsapparat står imidlertid spørgsmålet tilbage, hvad der frembragte det ubestrideligt *særlige* ved den vesteuropæiske udvikling siden antikken – mest åbenlyst presserende selvfølgelig, hvis man i sin almene feudalismeforståelse fremhæver det som Vesteuropa har *til fælles* med mange andre områder.

Melikichvilis forslag til svar på problemet kan være rigtigt nok, men det rejser umiddelbart et lige så stort spørgsmål: Hvorfor var klassestruktur og klassekonflikter særligt markerede i Vesteuropa?

Et andet traditionelt svar inden for marxistisk og anden historieskrivning har været "syntesen" mellem romerske og germanske elementer. Også her rejser svaret imidlertid nye spørgsmål – først og fremmest, hvad der skal ligge i begrebet, og hvorledes en "syntese" var mulig. For den historiske materialisme som teoretisk struktur er det også et problem, om en sådan syntese lader sig begribe med teoriens begreber. Er der tale om syntese mellem produktionsmåder,

("den verdenshistoriske proces").

og er produktionsmåder overhovedet noget der kan indgå i synteser? Eller gælder syntesen andre kulturelle elementer?

Dette er ikke stedet til at opklare problemerne om den vesteuropæiske udviklings særegne karakter eller blot til at formulere færdige hypoteser på området, ej heller til at udforske spændvidden af det historisk-materialistiske begrebsapparat. Inden vi vender tilbage til Melikichvili er der imidlertid et par træk af den vesteuropæiske udvikling imod kapitalismen som kan drages frem. For det første er der juraens rolle. Det er karakteristisk, at interessen for romerretten på det nærmeste eksploderede frem samtidig med (og i sammenhæng med) at de proto-kapitalistiske tendenser i statsorganisering og økonomi manifesterede sig fra det 12.-13. århundrede og fremefter. *Corpus iuris civilis* er med sine 1½-2 millioner latinske ord ikke just noget lille lethåndterligt kompendium, og værket rummer meget materiale som i højmiddelalderen var blevet irrelevant. Man kan derfor godt tage for givet, at interessen for romerretten ikke skyldtes bekvemmelighed – den på grund af romerrettens forhåndenværen letteste dækning af et af romerretten ganske uafhængigt samfundsmæssigt behov. Romerretten, eller noget af netop romerrettens karakter, må have været nødvendigt – og en så præcist defineret nødvendighed må forstås som resultatet af en kongruens mellem det behov der dækkedes og det middel hvormed behovet dækkedes. Man kan også lægge mærke til, at pladsen for juridisk tænkning i det mindste gennem den levende udvikling af den kirkelige ret og af kirkeretligt skolede prælaters varetagelse af den statslige kancellifunktion var blevet holdt varm middelalderen igennem. Da de norditalienske byers økonomi og autonomi begyndte at forberede den kapitalistiske udvikling, kunne romerretten indtage sit sæde igen – og i et samfund der under kulturel og økonomisk blomstring måtte organisere sig efter romerrettslige principper og romerretslig juridisk rationalitet, undgik byerne og deres økonomiske liv den politiske kvælning som blev den islamiske verdens blomstrende byer til del.⁴¹ På samme måde står højmiddelalderens feudalteoretikere⁴² i gæld *både* til såvel den diffuse romerrettslige kancelli-tradition som den nyvakte stringente romerret, *og* til højmiddel-

⁴¹ Sml. Gerhard Hoffmann, *Kommune oder Staatsbürokratie. Zur politischen Rolle der Bevölkerung syrischer Städte vom 10. bis 12. Jahrhundert* (Forschungen zur mittelalterlichen Geschichte, Bd.23).Berlin, Akademie-Verlag, 1975. Se f. eks. opsummeringen, pp. 114ff.

⁴² Jeg tænker her ikke så meget på prælater som Fulbert af Chartres (10.-11. årh.) og John af Salisbury (12. årh.) som på f. eks. Philippe de Beaumanoir, adelig, jurist, kongelig administrator og teoretisk skribent fra det sene 13. årh. – se Marc Bloch, *Feudal Society* I p. 119 og *passim* (London: Routledge & Kegan Paul, 1965).

alderens og skolastikkens almene, på antikt gods byggende rationalisme. De var med til at sætte et præg på det vesteuropæiske feudale kongedømme, som adskilte det fra f. eks. den islamiske og den indiske verdens stater, og som ledte frem mod nationalstaterne og den tidlige kapitalismes absolutisme.⁴³

Dernæst er der religionen og kirken. Barbarhøvdinges omvendelse til kristendommen som forudsætning for deres omskabelse af en stammeføderation til et personligt kongedømme er fra senantikken og fremefter et indtil trivialitet tilbagevendende fænomen. Det ses ikke kun i de områder der engang havde hørt til det romerske imperium, og hvor den brede lokalbefolkning allerede var kristne; man træffer det også i Skandinavien,) Polen, Böhmen, Ungarn, o.s.v.⁴⁴

Årsagerne til religionsskiftets betydning er antagelig mangeartede. De spænder

- fra det ideologiske, i form af en legitimering af konge- i stedet for høvdingemagt;
- over det kulturelle; kun kirken kunne gennem sin missions-virksomhed kultivere et barbarisk område, så det blev bragt i nærheden af niveauet i de *rigtige* kongedømmer i den civiliserede sfære, og kun den kunne nedbryde det slægts- og stammesystem, hvis traditionelle solidariteter kunne true den nyetablerede kongemagt;
- til det praktisk-administrative: kun kirken kunne etablere det administrative apparat som skabelsen af en kongelig magt krævede.

Nu kan hverken romerret eller religion og kirkeinstitution karakteriseres som produktionsforhold. Uanset grundene til juraens og kristendommens betydning kan man derfor nok slutte, at man *ikke* får nogen brugbar forklaring på den vesteuropæiske udviklings særlige karakter ud fra en syntese alene på produk-

⁴³ De var selvfølgelig ikke kun underkastet romerretslig og antikt-rationalistisk indflydelse, de var selvfølgelig ikke ene om at forme den højmiddelalderlige feudalstat, deres formende virkning var betinget af byerne, pengeøkonomien m.m., o.s.v. Alt det skal jeg ikke diskutere her, for det jeg søger er elementer af syntesen.

⁴⁴ For senantikken barbarstater inden for den romerske sfære gør sig et interessant forløb i to faser gældende. Bortset fra frankerne blev de alle i første omgang ariansk kristnet; kristendommen som *religion* var altså det som behøvedes som underlag for en statsdannelse. Men den arianske separatisme var samtidig med til at holde barbarer og oprindelig befolkning fra hinanden – jfr. Peter Brown, *The World of Late Antiquity*, pp. 124f (London: Thames and Hudson, 1971). Først den senere omvendelse til katolsk kristendom (der for frankerne var den første kristning) tillod en social og kulturel sammensmeltning. For denne var åbenbart den *kirkelige institution* væsentlig.

tionsforholdenes niveau, mellem et senantikt colonus-system (midt mellem slaveri og quasi-feudal binding til jordlodden) og et germansk protofeudalt slægts- og hirdsystem. Syntesen, hvis vi vil kalde den således, må i det mindste som én side medtage indvirkningen på barbarsamfundene af den *kulturelle* arv fra antikken (og rimeligvis også det komplementære, indvirkningen af træk fra den germanske kultur⁴⁵). Formuleret skarpere og på anden vis: Det græsk-romerske bidrag til fremskridtet i den “verdenshistoriske proces” ligger først og fremmest i videregivelsen af de kulturelle frembringelser som bl. a. udbytningen af slaverne for nogles vedkommende havde nødvendiggjort, for andres muliggjort: Den individualiserede og tendentielt abstrakte økonomi; det dertil svarende retssystem, som indebar en potentiel autonomi for individet eller korporationer som bykommune og laug i forhold til det sociale kollektivs (konkret statens) overhøjhed; filosofi, videnskab og kunst som erkendelsesformer; og den monoteistiske kristne religion, med de nye muligheder for fortolkning af menneskets stilling over for (snarere end i) universet som den bl. a. bragte med sig .

Forstår man den romersk-germanske syntese på produktionsforholdenes niveau, er Skandinavien et eksempel på at en feudalisme af stort set vesteuropæisk type godt kunne udvikle sig uden syntese – og Skandinavien er derfor en udfordring til enhver ide om at den vesteuropæiske feudalismes særegne karakter kan forklares ved en sådan syntese. Forstår man derimod syntesen som foregående i hvert fald delvis på det kulturelle niveau, ophører Skandinavien med at være et sådant modeksempel. Godt nok fandt der i Skandinavien ikke nogen befolkningsblanding sted, som kunne lægge elementer af de to samfund i fælles bunke, og der indtraf slet ikke nogen erobring som kunne medføre en påtvingelse fra oven af antikt påvirkede produktionsforhold (som f. eks. i de centraltyiske områder). Men netop gennem kristningen og den derefter følgende civilisering af regionen slog den antikt-kulturelle/germansk-sociale syntese igennem mindst lige så hurtigt som feudaliseringen af samfundet. Fra den tid hvor Danmark kan betragtes som blot nogenlunde feudaliseret (ca. 1300 og fremefter) er de overleverede prædikensamlinger fra Danmark (også de

⁴⁵ Walter Ullmann gør i *A History of Political Thought: The Middle Ages* (Harmondsworth, Middlesex: Penguin, 1970) meget ud af den indflydelse, som germansk retspraksis efter hans mening har haft på den vesteuropæiske feudale statspraksis, bl. a. på lensforholdets kontrakt karakter og det som han kalder den “opadstigende tese” for magtens legitimitet (pp. 145-164). Begge dele er med til at forlene den vesteuropæiske politiske praksis med ganske andre karakteristika end man finder i andre dele af verden – selv under absolutismens tilsyneladende despotiske styre.

prædikener der var henvendt til en læg og ikke til en gejstlig menighed) næppe til at skelne fra hvad der findes fra det øvrige kristne Vesteuropa – heller ikke når det gælder henvisninger til gudinden Diana og andet pseudo-antikt fællesgods.⁴⁶

Vender vi til slut tilbage til Melikichvilis forklaring på den vesteuropæiske udviklings særegne karakter (klassestrukturens og klassekonflikternes særligt konstante og markerede karakter), tillader den kulturelt/sociale fortolkning af syntesen måske en delvis udfyldning af forklaringen. Også *formuleringen* af klassestrukturen hører jo hjemme i de ideologiske, kulturelle og juridiske sfærer; selv det 6.-10. århundredes mest udtyndede romerretslige traditioner har været med til at skærpe bevidstheden om den sociale struktur, og til at holde den fast på trods af den til det yderste flydende historiske situation, *ud over* hvad der ville være sket uden den kirkeligt formidlede antikt-juridiske arv.

På den anden side er netop forklaringen på den vesteuropæiske feudalismes særtræk nok et tydeligt eksempel på, at Melikichvili med den altdominerende fokusering på udbytnings f opholdene under-betoner kulturens og ideologiens rolle som nødvendige formidlende strukturelementer i den historiske proces. I det hele taget kan man, i stedet for at lade sin forståelse begrænse til de forhold som Melikichvili diskuterer, lade sig inspirere af den udvidelse af de gængse skemaer som han foreslår. På samme måde som det primitive bagland ikke kun var en tilfældig biomstændighed for det græsk-romerske slavesamfund men et nødvendigt strukturelement, således er også politiske, ideologiske og andre sider af den samfundsmæssige “overbygning” ikke alene genspejlinger af de grundlæggende produktionsforhold (iblandet et udefineret mål af kulturelle levn og lån); de kan samtidig være det *middel* hvorigennem produktionsforholdene dannes, reproduceres, formes eller virker (“nødvendige formidlende strukturelementer”).

Også i en anden henseende kan man overføre Melikichvilis udadvendte generalisering af det historisk-materialistiske strukturbegreb til den socio-økonomiske formations indre struktur. Melikichvili taler gentagne gange om sideordnet forekomst af flere sæt produktionsforhold eller af flere ordener inden for én formation; andre historiske materialister fra Lenin og fremefter taler også om rester af tidligere produktionsmåder m.v. Intet af dette er forkert. Men begreber som “rest” og “sideordnet forekomst” udfylder ikke den historisk-materialistiske analyses muligheder. Selv når to produktionsmåder findes

⁴⁶ Se Anne Riising, *Danmarks middelalderlige Prædiken* (København: G.E.C. Gads Forlag, 1969). Dianas optræden i en Ribe-prædiken fra omkring 1460 omtales p. 68.

sideordnet, uden at én af dem dominerer den anden, vil de med næsten fuldstændig sikkerhed gensidigt betinge hinandens karakter eller eksistens.⁴⁷ På den anden side, selv hvis én produktionsmåde er dominerende, kan andre produktionsmåder m.v. inden for samfundsformationen godt spille en nødvendig rolle som formidlende strukturelementer for den dominerende produktionsmådes funktion, samtidig med at de selv er underkastet den dominerende produktionsmåde som afgørende betingelse. Det var således tilfældet med de ikke-feudale handels- og håndværksbyer i den højmiddelalderlige vesteuropæiske feudalisme: Deres hele økonomiske tilværelse var bestemt af vekselvirkningen med det feudale opland; men samtidig havde de selv påtvunget den feudale økonomi såvel pengeøkonomisk orientering som økonomisk kalkulerende rationalitet – og de havde derved en afgørende indflydelse på det feudale samfunds langsigtede dynamik.

Underordnede produktionsmåder m.v. kan ofte karakteriseres som levn eller som forformer af kommende samfundsformationer, når et samfund betragtes som *led i den historiske proces* – som den middelalderlige handelsby var en forform af den kapitalisme som senere udviklede sig ud fra dens aktiviteter. Men *samtidig* har de en øjeblikkelig essentiel position inden for samfundsformationen *betragtet som struktur*.

⁴⁷ F. eks. påpeger Perry Andersen, at stormændenes slavehold var den uomgængelige forudsætning for, at en fri, klanorganiseret bondestand kunne eksistere ved siden af stormandsaristokratiet i vikingetiden – *Passages from Antiquity to Feudalism*, p. 176 (London: NLB, 1974). Ifølge Diakonoffs arbejder gør noget tilsvarende sig gældende i det tidlige antikke Mesopotamien, hvor en fri, klanorganiseret bondestand eksisterede side om side med en tempelsektor – se f. eks. Diakonoff, "The Rural Community in the Ancient Near East"; *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 18 (1975), 121-133.